

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 4 Issue 04 | pp. 408-413 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

ЎЗБЕКИСТОН ПАХТА-ТЎҚИМАЧИЛИК КЛАСТЕРЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ МЕТОДОЛОГИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Холиқов Толибжон Луттуллаевич,
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
«Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби ва
аудит» кафедраси ассистенти

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси пахта-тўқимачилик кластерларининг ишлаш кўрсаткичлари муҳокама қилинади ва таҳлил қилинади. Пахта-тўқимачилик кластерлари фаолияти кўрсаткичларини 100 баллик тизимда баҳолашнинг амалдаги методологиясида айрим камчиликлар аниқланди.

Калит сўзлар: кластер, пахта-тўқимачилик кластери, самарадорлик, тармоқ, услубий асос, баҳолаш, 100 баллик тизим, мезонлар, ишлаб чиқариш ва саноат тузилмалари, унумдорлик.

Кириш: Сўнгги пайтларда мамлакатимизда бир қанча устувор тармоқларда, хусусан, пахтачиликда ишлаб чиқаришни ушбу усулдан фойдаланган ҳолда ташкил этиш, фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўзаро узвий боғлиқ бўлган ягона технологик занжирга бирлашган бир гуруҳ корхоналарни ташкил этиш ишлари олиб борилмоқда. Ушбу интеграцияда бирламчи хом ашё аста-секин қайта ишлашнинг барча босқичларидан ўтади, қўшимча қиймат қўшилади ва юқори сифатли якуний маҳсулотга айланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Наманган вилоятидаги “Чуст Текстил” кластерига ташрифи чоғида таъкидлаганидек: “Биз эгилиб пахта экардик, аммо бошқа давлатлар фойда кўрар эди. Кейинги йилларда яратилаётган имкониятлар туфайли янги корхоналар барпо этилмоқда, тадбиркорлар ривожланмоқда, қайта ишлаш даражаси ошмоқда. Кластер тузиб, пахтани ўзлаштирганимиздан кейин унинг сифати ҳам ўзгарди. Пахта сифатли бўлса, тадбиркорга осон, ҳосил сифатли, рақобатбардош бўлади, кластерлар биз учун нисбатан янги амалиёт эканини инобатга олиб, уларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, тартиб-таомилларини, жумладан харажатларни субсидиялаш, ер участкаларини ажратиш тартибини қайта кўриб чиқиш, шунингдек, кредитлаш тизимини соддалаштириш зарур”¹.

Тўқимачилик тармоғини, хусусан, пахтачилик комплексини ривожлантириш мақсадида республикамизнинг ҳар бир ҳудудда кластерлар ташкил этилди. Амалиёт шунини кўрсатадики, пахта саноатининг кластерлашуви асосан қишлоқ

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020-йил 18-феврал куни Наманган вилоятидаги “Чуст Текстил” кластерига ташрифи чоғидаги нутқи. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот хизмати: <http://www.press-service.uz>.

хўжалиги, фермерлик ва пахта комплексининг бошқа кичик тармоқларида ислохотларнинг яхшиланишига олиб келди.

Замонавий шароитда саноат кластери иқтисодий тизимлардаги сифат ўзгаришларининг бозор механизми сифатида қаралади, иқтисодий ривожланишнинг юқори суръатларини таъминлайдиган ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг яхлит шаклини рағбатлантиради, муайян шароитларда инновацияларни жадаллаштиради, меҳнат унумдорлигини оширади, мамлакатнинг стратегик салоҳиятини мустаҳкамлайди, устуворликлар ва динамик рақобатни сақлаб қолади. Шу муносабат билан саноат мажмуаси корхоналарида тармоқлараро алоқаларни ривожлантиришда кластерлар ташкил этиш долзарб масала ҳисобланади.

Саноат кластери бозор иштирокчилари учун иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлди, у бевосита ишлаб чиқариш қувватларининг ошишига олиб келди, бу эса ўз навбатида ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига, иқтисодий муносабатларнинг яхшиланишига ва иқтисодий самарадорликнинг ошишига ёрдам берди.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда пахта-тўқимачилик кластерлари самарадорлигини баҳолашнинг услубий асосларини такомиллаштириш зарур.

Адабиётлар таҳлили. Илмий адабиётларни кўриб чиқиш. Корхоналарнинг рақобатбардошлигини шакллантириш ва фаолият юритиш, уларни бошқаришда кластер усулини татбиқ этиш вазифалари хорижлик иқтисод фанлари олимларининг ишларига бағишланган. “Кластер” назариясининг асосчилари ва бу соҳадаги энг машҳур тадқиқотчилар А.Маршалл ва М.Портерлардир. Кластерларнинг глобал концепциясининг пайдо бўлиши ва ривожланишида бу икки академик иқтисодчининг салмоқли илмий ишларини қайд этиш лозим.

Дастлаб ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш сабабларига эътибор қаратган инглиз иқтисодчиси А.Маршаллнинг фикрича, асосий ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлиши ушбу ишлаб чиқаришни таъминловчи ёрдамчи соҳаларнинг пайдо бўлишига олиб келади. У етказиб берувчилар билан эркин алоқага кириш, малакали меҳнат бозорининг мавжудлиги ва корхоналар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик орқали олинган синергик эффектни аниқлади [1].

Замонавий даврда кластер усули Гарвард бизнес мактаби раҳбари Майкл Портер томонидан ишлаб чиқилган рақобатдош устунлик назариясида синчиклаб ўрганилган. Кластер назарияси моҳиятига биринчи бўлиб эътиборини Портер қаратди. “Ушбу назария рақобатбардошликнинг ўсишини иқтисодий муҳитнинг доимий яхшиланиши билан боғлайди, унинг ҳолати М.Портер ўзининг олмос модели (Diamond model)да тақдим этган макро ва микроиқтисодий омилларнинг кенг доирасига боғлиқ” [2].

Россия олимларининг илмий ишларида ҳам иқтисодий кластерлаш масалалари кенг ёритилган. Масала, Н.В.Смородинскаянинг тадқиқотларида кластерлар саноат агломерациялари сифатида тавсифланади ва улар қиймат занжирининг турли босқичларида интерактив ҳамкорликка киришувчи фирмалар ва тегишли ташкилотларнинг тармоқ иттифоқини ифодалайди [3].

Хорижий олимлар билан бир қаторда Ўзбекистон саноатида кластерли ёндашувни илгари суриш бўйича М.А.Раҳматов [7], Н.М.Махмудов [8], С.М.Қосимов, С.С.Ғуломов, С.Салихов, А.Ш. Бекмуродов [9], Д.Қ.Аҳмедов, Ш.И.Мустафақулов,

М.Тиллахўжаев, Д.Қурбонова [10], Д.Мирзахалилова [11], Г.Зоҳидов [12], Р.А.Гуляев [13] ва бошқалар тадқиқотлар олиб боришган.

Д.М.Мирзахалилованинг ишларида кластерларнинг пайдо бўлиши юқори истеъмол қийматига эга бўлган товарларни технологик занжирлар орқали ўтказиш, шунингдек, кластерга асос солган корхонадан турдош корхоналарга юқори рақобатбардошликнинг бошқа афзалликлари билан изоҳланади [9].

Бундан ташқари, Г.Э.Зоҳидовнинг Ўзбекистон енгил саноатида кластерни ташкил этиш ва бошқариш самарадорлиги, тармоқлараро кластер фаолияти самарадорлигини таъминлаш учун ташқи ва ички муҳит мослашувининг шартлари ва асосий элементлари белгиланади, енгил саноатда уларнинг таркибини шакллантириш саноатнинг хусусиятлари ва ривожланиш даражасидан келиб чиққан ҳолда асосланади [10].

Мавжуд тадқиқотлар кенг илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлишига қарамай, таъкидлаш керакки, ушбу тадқиқотлар кластерлар, хусусан, пахта-тўқимачилик кластерлари ва уларнинг ўзаро фаолият самарадорлигини баҳолашнинг услубий асосларини такомиллаштириш масалаларини ҳал этмайди; технологик ишлаб чиқариш занжири бўйлаб хўжалик алоқалари тайёр маҳсулотлар ва бу соҳада кейинги тадқиқотлар зарурлигини тасдиқлайди.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг назарий ва услубий асосини статистик маълумотлар манбаларидан, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг расмий маълумотларидан фойдаланган ҳолда замонавий ва классик адабиётларда асосланган ва тақдим этилган саноат кластери муаммолари билан шуғулланадиган таниқли олимларнинг фундаментал тушунчалари, илмий ишлари ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Пахта-тўқимачилик кластерлари ассоциацияси ва Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, шунингдек, айрим меъёрий ҳужжатлар, тегишли идора ва ташкилотларнинг ҳисоботлари, усулларнинг мақсадга мувофиқлиги ва илмий асосланиши қиёсий, иқтисодий-статистик, гуруҳлаш усуллари, эксперт баҳолари кабилардан фойдаланилади.

Таҳлиллар ва натижалар. Мамлакатимизда пахта ва тўқимачилик саноатида амалга оширилаётган кластер сиёсати ўзининг ижобий натижаларини кўрсатди. Айнан шу сиёсатнинг қўлланилиши натижасида мамлакатимизда пахтачиликни ривожлантиришнинг бир қанча кўрсаткичлари яхшиланди. Хусусан, 2017-2020-йилларда пахта хомашёсининг ўртача ҳосилдорлиги уч йил давомида гектарига 23,3 центнердан 27,99 центнерга кўтарилди (1-жадвал). Шунингдек, айна пайтда пахта толасини мамлакатимизда қайта ишлаш улуши 95 %ни ташкил этмоқда. Бу Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқарилаётган пахта толаси босқичма-босқич, чуқур қайта ишланиб, якуний тайёр маҳсулот экспорт қилинаётганидан далолат беради.

1-жадвал.

Ўзбекистон пахта-тўқимачилик саноати кўрсаткичлари динамикаси

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2017	2018	2019	2020	2021

Республикадаги кластерларнинг умумий сони	-	-	15	75	96	122
Тўлиқ ишлаб чиқариш циклига эга бўлган кластерлар сони	-	-	3	25	45	62
Ҳосилдорлик	ц/га	23,3	25,9	26,87	28,99	33,2
Кластерлар учун мавжуд майдон	га	-	-	707140	907783	1млн.
Томчилатиб суғориш тизими жорий этилган кластерлар сони	-	-	3	26	45	50
Пахта толасини қайта ишлаш	%	61	60	80	95	100
Ички бозорда 1 кг пахта толасининг нархи	улуш	0,8	1,2	1,4	1,8	2,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси пахта-тўқимачилик кластерларини ўрганиш асосида муаллиф томонидан тузилган.

1-жадвалда кўрсатилганидек, пахта-тўқимачилик кластерларининг ривожланиш кўрсаткичлари ижобий тенденцияга эга. Лекин шуни айтиш керакки, 1 кг пахта толасининг ички бозордаги таннарни пахта етиштириладиган бошқа мамлакатларга нисбатан ҳамон жуда пастлигича қолмоқда. Мисол учун, Хитой ва Ҳиндистонда бу кўрсаткич мос равишда 2,3 ва 2 ни ташкил қилади.

Шунингдек, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида кластер усули жорий этилиши билан кластердан ташқаридаги ерларга нисбатан ўртача ҳосилдорлик 4,9 центнерга кўпайиб, қўшимча 428 минг тонна пахта йиғиб олинганини алоҳида таъкидлаш лозим. Кластерларга бириктирилган 40 та майдонда ўртача ҳосилдорлик сўнгги 10 йилдагидан юқори бўлди. Бу ер ва сув ресурслари чекланган Ўзбекистон учун катта ютуқ. Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотларига кўра, 2020-йилда пахта хомашёсидан ўртача ҳосилдорлик 2,89 тонна/га ташкил этди, бу кластердан ташқарига нисбатан 0,53 тонна/га, 2018 йилга нисбатан эса 0,77 тонна/га юқори.

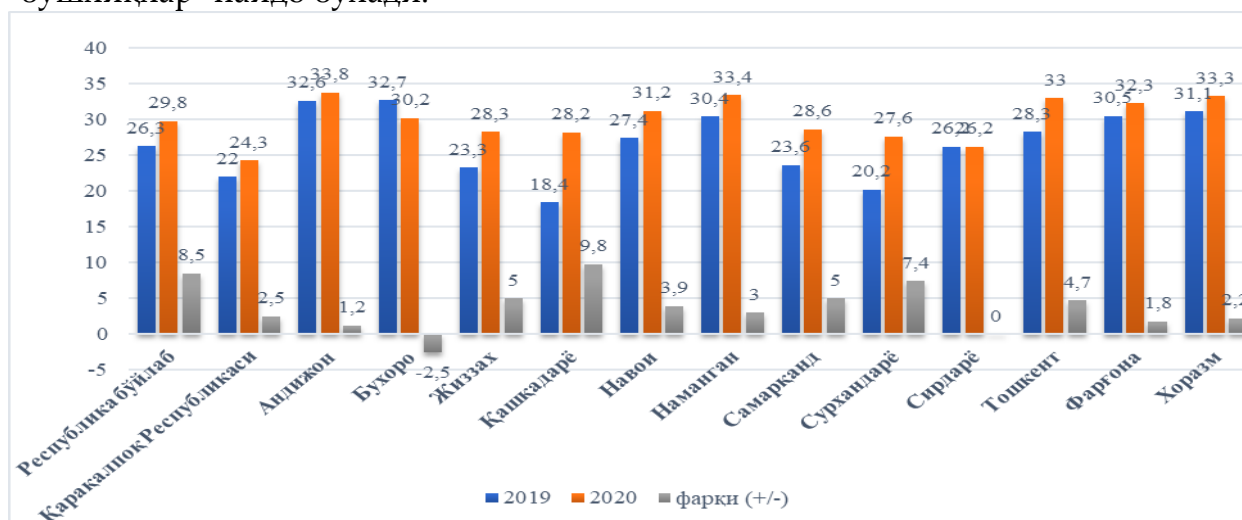
Аммо шуни таъкидлаш керакки, глобал таққослаганда, бу ҳосил ҳали ҳам паст. Ўзбекистон каби пахта экспорт қилувчи мамлакатларда ўртача ҳосилдорлик юқорирок: АҚШда 3,1 т/га, Мисрда 4,4 т/га, Туркияда 5,3 т/га, Бразилияда 5,6 т/га ва Хитойда 5,8 т/га [13].

2020-йилда 97 та пахта-тўқимачилик кластерида 2 миллион 794 минг тонна пахта хомашёси етиштирилиб, ўртача ҳосилдорлик 30,1 ц/га (2019 йилга нисбатан 3,5 ц/га кўп) ни ташкил этди. Хусусан, 19 кластерда 35 ц/га дан ортиқ, 47 кластерда 30-35 ц/га, 23 кластерда 25-30 ц/га ва 8 кластерда 25 ц/га дан кам ҳосил етиштирилди [15].

34 та кластерда ҳосилдорлик 3,0 т/га, 9 та кластерда эса 3,5 т/га дан ошди (1-расм). Ҳосилдорликнинг ошиши замонавий технологияларни жорий этиш ва илғор қишлоқ хўжалиги тажрибасига амал қилиш учун катта хусусий сармоя киритилиши самараси бўлди. Кўпгина кластерлар, асосан, тўғридан-тўғри деҳқончилик учун ижарага олинган ерларда, 149,2 минг гектар майдонда тупроқларини таҳлил қилиб, агрокимёвий хариталарини янгилади. Экин экиш ва сувдан самарали фойдаланиш учун 138,2 минг гектарда органик ўғитлар, 167,8 минг гектарда чуқур шудгорлаш, 9,4 минг гектарда томчилатиб суғориш, 10,1 минг гектарда майдонларни лазер ёрдамида текислаш ишлари амалга оширилди [15].

Юқорида санаб ўтилган барча замонавий технологиялар кластерлар туфайли жорий қилинган, гарчи 2020-йилда кластер бўйича пахта экиладиган майдонлар 0,8 миллион гектарни ташкил этганини ҳисобга олсак, бу ҳали ҳам паст суръатларда давом этмоқда.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, Ўзбекистондаги кластерларнинг қўшилган қиймат занжири яқуний натижага – юқори сифатли тайёр тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга тўлиқ йўналтирилмаган. Занжирнинг ҳар бир бўғинида фойдаланилаётган технологиялар, хомашё ва материаллар ички ва халқаро бозор талабларига жавоб берадиган тайёр маҳсулотнинг юқори сифатини таъминлаш имконини бермаяпти. Шу муносабат билан, корхоналарнинг норентабеллиги ва молиявий беқарорлиги туфайли занжирнинг айрим қисмларида "бўшлиқлар" пайдо бўлади.

Манба: Ўзбекистон пахта ва тўқимачилик кластерлари уюшмаси маълумотлари.

1-расм. Ўзбекистон Республикаси ҳудудлари бўйича пахта-тўқимачилик кластерларида ҳосилдорлик кўрсаткичлари (2019-йилга нисбатан 2020-йил)

Маълумки, ҳар қандай фаолиятнинг самарадорлиги унинг тўғри мониторинг тизимига боғлиқ. Пахта-тўқимачилик кластерлари фаолияти самарадорлигини баҳолаш мақсадида 100 баллик тизим бўйича кўрсаткичларни баҳолаш методикаси ишлаб чиқилди ("Пахта-тўқимачилик кластерлари фаолиятини баҳолаш тартиби тўғрисида"ги Низом). Ўзбекистон Республикаси Вазирларининг 2020-йил 22-июндаги "Пахта ва тўқимачилик ишлаб чиқаришини янада ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида"ги 397-сон қарори [16].

Хулоса ва таклифлар.

Юқорида қайд этилган методика асосида 2020-йил декабр ойида 90 та пахта-тўқимачилик кластери (жами 93,3 %) фаолияти мониторинги олиб борилиб, натижада юқори ва паст самарадорлик кўрсаткичларига эга кластерлар аниқланди.

Бироқ шуни таъкидлаш керакки, ушбу техниканинг бир қатор камчиликлари бор ва барча иқтисодий воситалар каби, такомиллаштиришни талаб қилади. Хусусан, пахта хомашёсини етиштиришдан уни тайёр маҳсулот сифатида сотишгача бўлган узлуксиз ишлаб чиқариш занжирини яратиш йўналиши бўйича "Замонавий ишлаб чиқариш қувватларини жорий этиш" иккинчи кичик бандида "замонавий ишлаб чиқариш қувватлари" тушунчаси, ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш йили,

ишлаб чиқарувчи ва ушбу ишлаб чиқариш қувватларига қўйиладиган талаблар кўрсатилмаган. Бу эса ўз навбатида пахта-тўқимачилик кластерлари фаолиятини мониторинг қилиш жараёнида ноаниқлик ва келишмовчиликларга олиб келиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3-х томах. – М.: Издательская группа “Прогресс”, 1993г.
2. М.Е. Porter. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990г. 495стр.
3. Н.В. Смородинская, В.Е. Малыгин, Д.Д. Катуков. Как укрепить конкурентоспособность в условиях глобальных вызовов: кластерный подход Москва: Институт экономики, 2015г. 10 стр.
4. Настин А.А. Формирование агропромышленного кластера в регионах России. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, 2013 год.
5. Раҳматов М.А., Зарипов Б.З. Кластер - интеграция, инновациялар ва иқтисодий ўсиш. Монография. “Зомин Нашр”. – Тошкент, 2018 йил.
6. Маҳмудов Н.М. “Пахтани қайта ишлаш тармоқларининг ишлаб чиқариш ва иқтисодий жараёнларини моделлаштириш”. Монография. – Т.: “Фан” нашриёти, 1994, 184 б.
7. Бекмурадов А.Ш., Янг Сон Бэ. Стратегия развития текстильной промышленности Узбекистана. Кластерный подход. – Т., 2006 – 247 с.;
8. Қурбонова Д.М. Ўзбекистонда инновацион кластерларни шакллантириш истиқболлари. // "Бозор, пул ва кредит." - 2011 йил - 1-сон. – 43-бет.
9. Мирзахалилова Д.М. Кластерлаштириш асосида Ўзбекистонда саноатнинг рақобатбардошлигини ошириш (тўқимачилик саноати мисолида). Иқтисодиёт фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация.
10. Зоҳидов Г.Э. Ўзбекистон енгил саноатида кластерни ташкил этиш ва бошқариш самарадорлиги. Иқтисодиёт фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. 2017.
11. Гуляев Р.А., Лугачев А.Е., Усманов Х.С. Современное состояние производства, переработки, потребления и качества хлопковой продукции в ведущих хлопкосеющих странах мира. Ташкент: «Рахтасаноат ilmiy markazi» AJ, 2017, с.171
12. Ўзбекистонда пахта-тўқимачилик кластерлари: баҳолаш ва прогноз. Жаҳон банкининг Ўзбекистонда ижтимоий, экологик ва иқтисодий барқарор пахта етиштиришни қўллаб-қувватлаш дастури бўйича ҳисоботи. 2 май, 2020 йил <http://documents1.worldbank.org/curated/en/527551601272645417/pdf/Policy-Dialogue-on-Agriculture-Modernization-in-Uzbekistan-Cotton-Textile-Clusters-in-Uzbekistan-Status-and-Outlook.pdf>
13. Ўзбекистон пахта ва тўқимачилик кластерлари уюшмаси маълумотлари.
14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020-йил 22-июн “Пахта ва тўқимачилик ишлаб чиқаришини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 397-сон қарори.

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

